

15. Союз Русского Народа : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [http://ru.wikipedia.org/wiki/Союз Русского Народа](http://ru.wikipedia.org/wiki/Союз_Русского_Народа)

16. Тверское Поволжье. — 1907. — 5 августа. — № 198.

17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України), ф. 301, оп. 1, спр. 1664, 351 арк.

18. ЦДАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 259 (ч. 3), 80 арк.

В. Г. Камчатний

УДК 929:930.1:54:37-055.2

РОЛЬ ПРОФЕСОРА І. П. ОСИПОВА В РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Статтю присвячено дослідженню ролі професора-хіміка І. П. Осипова в розвитку жіночої освіти наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., в залученні жінок до науково-педагогічної діяльності.

Ключові слова: професор Іван Павлович Осипов, хімія, жіноча освіта, Харківський жіночий політехнічний інститут.

Статья посвящена изучению роли профессора-химика И. П. Осипова в развитии женского образования в конце ХІХ — в начале ХХ вв., приобщению женщин к научно-педагогической деятельности. Рассмотрено участие ученого в создании Харьковского женского политехнического института.

Ключевые слова: профессор Иван Павлович Осипов, химия, женское образование, Харьковский женский политехнический институт.

Article is devoted to study the role of the outstanding Russian professor-chemist I. P. Osipov in the development of women's education in the late 19th — early 20th century in Kharkov. Participation of I. P. Osipov in the organization and the activities of a range of higher courses (natural sciences, agricultural, medical and other) for women in Kharkov, in teaching them in these courses various chemical disciplines has been researched. The examples of involvement women to active research and teaching are given. A formal evaluation of considerable efforts of I. P. Osipov in question of ensuring women an equal access to higher education and grateful reviews of his listeners are presented. The history of creation of the Female Kharkiv Polytechnic Institute in 1916 which was led by I. P. Osipov is covered. This educational establishment laid the foundation of organization of the women's polytechnic education.

Keywords: professor I. Osipov, chemistry, women's education, Female Kharkiv Polytechnic Institute.

Щоб усвідомити масштабність науково-педагогічного доробку видатного вітчизняного вченого-хіміка Івана Павловича Осипова (1855–1918), надзвичайно важливо всебічно проаналізувати широке коло напрямів його діяльності. Зокрема, це стосується дослідження його участі в розвитку жіночої освіти наприкінці XIX — на початку XX ст.

Багатогранну діяльність І. П. Осипова було висвітлено в окремих працях. Так, у роботах Л. М. Андреасова, С. М. Кузьменка, М. О. Мчедлова-Петросяна, присвячених ученому, наведено його біографічні відомості, зроблено аналіз наукових і педагогічних напрацювань, висвітлено всебічну громадську та просвітницьку роботу [1, с. 265; 9, с. 59; 10, с. 39; 11, с. 221]. У виданні до 125-річчя Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» під редакцією Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО містяться відомості щодо роботи І. П. Осипова на посаді директора (ректора) Харківського технологічного інституту [20, с. 24]. Однак у сучасній літературі внесок І. П. Осипова в розвиток жіночої освіти висвітлено лише фрагментарно.

Саме тому, метою нашого дослідження стало комплексне та всебічне з'ясування ролі професора І. П. Осипова в розвитку жіночої освіти в Харкові наприкінці XIX — на початку XX ст., зокрема його участі в створенні Харківського жіночого політехнічного інституту. Для цього, окрім згаданих наукових праць, до опрацювання та узагальнення долучено матеріали засідань Товариства фізико-хімічних наук Харківського університету та Південно-Російського товариства технологів того часу, офіційні річні звіти Харківського технологічного інституту, документи Державного архіву Харківської області, фонди музею історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Наприкінці XIX ст. І. П. Осипов уже був відомий як визнаний учений-хімік, професор фізико-математичного факультету Харківського університету, активний громадський діяч. І. П. Осипов розумів, що слід підвищувати значущість жінки в громадському житті та підтримував прогресивні суспільно-політичні настрої в гендерному питанні, тож прагнув всебічно залучати жіноцтво до оволодіння науковими знаннями. Перші кроки, починаючи з 1892 р., він зробив у просвітницькій діяльності серед населення, включаючи жінок. На загальнодоступних лекціях, затверджених у Міністерстві фінансів як «публічні лекції з технічних предметів», І. П. Осипов ознайомлював недостатньо освічених слухачів і слухачок з азами хімічної науки [10, с. 39].

Подальші кроки стосувалися організації більш ґрунтового рівня навчання. 1896 р. в Харкові виникли вечірні Публічні вищі курси з природознавства та його додатків, які відвідували переважно жінки. І. П. Осипов став

одним з найбільш дієвих професорів на цих Курсах. Через два роки започатковано Сільськогосподарські курси для жінок, на яких І. П. Осипов також виступав як лектор з хімії [22, с. 8].

Разом з однодумцями щодо жіночої освіти, харківськими вченими-хіміками О. А. Альбіцьким, Г. Є. Тимофєєвим, Є. С. Хотинським, І. П. Осипов узяв активну участь у створенні 1907 р. в Харкові Вищих жіночих курсів Товариства взаємодопомоги жінок, які працюють. На цих курсах, під назвою природно-історичних, він викладав курс неорганічної хімії [10, с. 39]. Судячи зі звернення професора І. П. Осипова до директора Харківського технологічного інституту (ХТІ) П. М. Мухачова від 15 грудня 1913 р., що збереглося в Державному архіві Харківської області, програма навчання передбачала не лише лекційну, а й практичну частину. В цьому зверненні І. П. Осипов (з 1906 р. він уже працював у ХТІ) просив «дозволити слухачкам Вищих жіночих курсів чисельністю 8–9 осіб провести заняття з електролізу в нашій кількісній лабораторії» [4, арк. 74].

Особливу увагу І. П. Осипов приділяв навчанню жінок — майбутніх медиків. Його було запрошено до викладання низки хімічних дисциплін (неорганічної, органічної, фізичної, аналітичної хімії) на Вищих жіночих курсах, заснованих зусиллями п. Н. І. Невіандт, що готували медиків у Жіночому медичному інституті Харківського медичного товариства, на медичному факультеті Харківського університету. Офіційні відомості про те, що І. П. Осипов читав лекції слухачкам цих закладів у 1907–1914 рр. містяться в «Известиях Харьковского технологического института» та фондах Державного архіву Харківської області [5, арк. 29; 14, с. 19; 15, с. 22; 16, с. 23; 17, с. 23; 18, с. 43; 19, с. 41].

В протоколі урочистого засідання Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті від 1 грудня 1907 р., присвяченому тридцятиріччю наукової та громадської діяльності його голови, заслуженого професора І. П. Осипова, міститься яскрава характеристика ролі вченого в розвитку жіночої вищої освіти та залученні жінок до науково-педагогічної діяльності: «Коли в останній час жінка отримала доступ до університету — в особі І. П. прагнення жінок до вищої освіти знайшло палкого поборника. Завдяки його сприянню наші хімічні лабораторії як в університеті, так і на Вищих жіночих курсах мають перших підготовлених асистенток, які сумлінно та успішно виконують нарівні з асистентами свої нелегкі обов'язки» [22, с. 7].

Учасниця цих урочистостей, студентка університету К. Л. Верник-Кейзер, у вітанні від імені студентів та вільнослухачок II курсу медичного факультету Харківського університету зазначила: «...Ми вважаємо своїм обов'язком висловити Вам вдячність за те, що Ви, один з перших, сердеч-

но зустріли російську жінку в стінах університету, вказавши в своєму ставленні до неї, що наука не розрізняє статі, і що Ви завжди, як людина науки, вважали це право невід'ємним за кожним членом суспільства і своїм енергійним впливом здійснювали прийом її до університету» [23, с. 20]. Не обійшли ювіляра увагою і Вищі жіночі курси Товариства взаємодопомоги жінок, які працюють, у вітанні котрих І. П. Осипов був охарактеризований як «...представник науки та громадський діяч, що сприяв відкриттю та подальшому процвітанню Курсів» [23, с. 24].

Професор І. П. Осипов підтримував талановитих жінок у прагненні йти науковим шляхом. 1905 р. до Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті, яке він очолював, уперше за 29 років існування прийняли жінку — О. О. Габель, лаборанта при лабораторії Товариства сільськогосподарства [12, с. 2]. Лави Товариства пізніше поповнили М. В. Болтіна, асистентка університету, майбутній професор Харківського політехнічного інституту, та К. В. Ролл, слухачка Вищих жіночих курсів [13, с. 35].

Перебуваючи в червні 1913 р. на XIII з'їзді природодослідників та лікарів у Тіфлісі як делегат від Харківського технологічного інституту, І. П. Осипов скористався можливістю для підтримки наукових досягнень однієї зі своїх талановитих учениць — слухачки Вищих жіночих курсів Т. В. Ковшарової. Від її імені на засіданні секції хімії з'їзду він зробив доповідь «К вопросу об объемном определении алюминия» [4, арк. 96]. Цю роботу було визнано серйозним дослідженням і, після доопрацювання, опубліковано в Журналі Російського фізико-хімічного товариства під назвою «Опыт применения реакции Стока к объемному определению алюминия». В публікації авторка вдячно зазначила, що дослідження було проведено за пропозицією І. П. Осипова [8].

Окремою сторінкою в біографії І. П. Осипова є його участь в організації жіночої політехнічної освіти. 1916 р. Навчальний комітет Харківського технологічного інституту, який з 1915 р. очолив І. П. Осипов, надіслав звернення до Міністерства народної освіти з мотивованою пропозицією допустити до навчання в цьому навчальному закладі жінок. У зв'язку з Першою світовою війною країна втрачала як студентів-чоловіків, так і дипломованих інженерів і технологів, що підлягали військовому призову, вони воювали й гинули на фронтах. Внаслідок цього залучення жінок до отримання вищої технічної освіти стало надзвичайно актуальним.

У відповіді Міністерство, посилаючись на закон від 1 липня 1914 р., не заперечувало можливості відкрити в Харкові вищі технічні курси для жінок, якщо це буде зроблено у формі приватної ініціативи або під егідою громадської організації. В цьому разі йшлося навіть про тимчасовий дозвіл читати лекції для таких курсів у стінах ХТІ у вільний від основних занять час.

Ентузіасти й однодумці вирішили реалізувати ідею через Південно-Російське товариство технологів, основу якого становили саме представники та випускники ХТІ. Терміново скликане 6 вересня 1916 р. Правління товариства спільно з професорсько-викладацьким складом ХТІ ухвалило одностайне рішення заснувати в Харкові вищі жіночі політехнічні курси, створило дві комісії — навчальну (для розробки навчальних планів курсів) та організаційну (для розробки статуту й фінансового плану). До складу другої комісії ввійшов І. П. Осипов. Оперативно було підготовлено пропозиції щодо статуту й структури курсів.

25 вересня 1916 р. І. П. Осипов з проектом статуту виїхав до Петрограда, щоб обговорити з керівництвом Міністерства відкриття курсів. У повній оптимізму телеграмі від 28 вересня 1916 р. він повідомив, що в Міністерстві тепло зустріли проект статуту та виявили заінтересованість у швидкому вирішенні питання [7, с. 81].

1 жовтня 1916 р. загальні збори товариства, що відбулися в конференц-залі Харківського технологічного інституту, підтримали пропозиції Правління та ухвалили відповідне звернення до Міністерства. Не очікуючи остаточного рішення з Петрограда, вже 23 жовтня Правління провело вибори керівництва майбутніх жіночих курсів. На посаду директора обрали заслуженого професора І. П. Осипова.

Нарешті, 4 листопада 1916 р. Міністерство телеграмою повідомило про затвердження статуту Харківського жіночого політехнічного інституту (саме так було визначено назву навчального закладу) та дозвіл на початок набору та навчальних занять. Повідомлення про це в місцевій газеті «Южный край» викликало неабияку зацікавленість у жіноцтва. Буквально за тиждень плату за майбутнє навчання внесли 275 слухачок [7, с. 87–92].

Урочисте відкриття новоствореного інституту відбулося 14 листопада 1916 р. Виступаючи на цій події І. П. Осипов зазначив: «Я абсолютно сміливо дивлюся на майбутнє вашого Політехнікума, я не маю сумніву в успіху, бо знаю, якими працелюбними, коректними, акуратними та відданими науки є жінки» [7, с. 92–93]. Набір до інституту тривав протягом усього навчального року, і вже на 1 січня 1917 р. кількість слухачок досягла 465 чол. [7, с. 118]. Незначну частину зарахованих до навчання становили чоловіки, яким було дозволено вступати до цього закладу вільнослухачами. Всього ж протягом часу існування до інституту вступило близько 1750 осіб [6].

Основою кадрового складу новоствореного закладу були викладачі ХТІ. Інститут складався з механічного та інженерно-будівельного відділень. У перспективі передбачалося створити ще й хімічне, електромеханічне, агрономічне та архітектурне. Це був перший на півдні Російської імперії вищий жіночий політехнічний навчальний заклад.

Буремні події 1917–1920 рр. призвели в березні 1919 р. до згорання діяльності Харківського жіночого політехнічного інституту та подальшого об'єднання його в січні 1920 р. з ХТІ. Таким чином, тим самовідданим жінкам, які в непростих умовах лихоліття й розрухи усе-таки прагнули отримати вищу освіту, було надано можливість навчатися безпосередньо в Харківському технологічному інституті [2, арк. 3–4]. На 1921 р. у ХТІ навчалася 150 жінок, більшість з яких становили саме колишні слухачки жіночого політехнічного інституту [3].

В музеї історії НТУ «ХПІ» зберігається свідоцтво про закінчення навчального закладу однієї з тих небагатьох перших слухачок Харківського жіночого політехнічного інституту, що змогли дійти до випуску. В ньому зазначено, що «Пред'явниця цього громадянка Таїсія Федорівна Ніколенко ... вчилася з 1917 року до 1924 року в Харківському жіночому політехнічному інституті та Харківському технологічному інституті ім. В. І. Леніна...» [21]. На жаль, І. П. Осипов не довжив до випуску перших дипломованих жінок-технарів, 4 листопада 1918 р. він пішов з життя.

Таким чином, зусилля професора І. П. Осипова, спрямовані на організацію жіночої освіти в Харкові наприкінці XIX — на початку XX ст., зокрема на навчання і залучення жіноцтва до наукових досліджень з хімії, мали надзвичайно важливе значення як для надання жінкам рівних можливостей у отриманні знань, так і для залучення їх до активної науково-педагогічної діяльності. Створення за участю І. П. Осипова Харківського жіночого політехнічного Інституту заклало фундамент жіночої політехнічної освіти на півдні Російської імперії, сприяло неабиякому підвищенню заінтересованості жінок у отриманні вищої технічної освіти, сприяло подальшому розвитку вітчизняної вищої школи.

Вивчення історії жіночої, зокрема й політехнічної, освіти в Харкові, ролі в її організації видатних учених, потребує подальших студій, бо в цій проблематиці залишається чимало недослідженого.

1. Андреасов Л. М. Жизнь и деятельность профессора И. П. Осипова / Л. М. Андреасов // Труды научно-исследовательского института химии и химического факультета Харьковского гос. ун-та им. А. М. Горького. — Х. : Изд. ХГУ, 1954. — С. 261–265.

2. Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Р-1682, оп. 1, спр. 79 : «Журнали Совета [ХТИ] за 1920 год», 100 арк.

3. ДАХО, ф. Р-1682, оп. 1, спр. 107 : «Отчет [ХТИ] за 1921 год», 65 арк.

4. ДАХО, ф. Р-1682, оп. 2, спр. 226 : «О службе профессора Ивана Павловича Осипова», 142 арк.

5. ДАХО, ф. 770, оп. 1, спр. 729 : «Отчет о состоянии Харьковского технологического института Императора Александра III за 1912 год», 136 арк.

6. Там само, ф. 772, оп. 1, спр. 1 «Список слушательниц Харьковского политехнического института, внесших плату за учение в 1916–1917–1918–1919 гг.», 107 арк.

7. Известия Южно-Русского общества технологов за 1916 год. — № 1–12. — X. : Печатник, 1917. — 120 с.

8. Ковшарова Т. В. Опыт применения реакции Стока к объемному определению алюминия / Т. В. Ковшарова // Журнал Русского Физико-химического общества при Императорском С.-Петербургском Университете. Часть химическая. — Петроград : Типо-литография М. П. Фроловой. — 1915. — Т. 47. — Отд. 1. — С. 616–624.

9. Кузьменко С. Н. И. П. Осипов — ученый и общественник / С. Н. Кузьменко // Сообщения о научных трудах членов ВХО им. Д. И. Менделеева. — 1949. — Вып. 3. — С. 59–60.

10. Кузьменко С. Н. Иван Павлович Осипов / С. Н. Кузьменко // Сообщения о научных трудах членов ВХО им. Д. И. Менделеева. — 1951. — Вып. 3. — С. 38–43.

11. Мчедлов-Петросян Н. О. Иван Павлович Осипов (к 150-летию со дня рождения) / Н. О. Мчедлов-Петросян // Вісник Харківського національного університету. — Хімія. — Вип. № 669. — 2005. — С. 220–222.

12. Отчет о заседании Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском университете 8 декабря 1905 года // Труды общества физико-химических наук при Императорском Харьковском университете. Отчеты о заседаниях в 1905 году. — X. : Тип. А. Дарре, 1906. — С. 1–2.

13. Отчет о заседании Общества физико-химических наук при Императорском Харьковском университете 7 ноября 1907 года // Труды общества физико-химических наук при Императорском Харьковском университете. Отчеты о заседаниях в 1907 году. — X. : Печатное дело, 1908. — С. 24–35.

14. Отчет о состоянии Харьковского технологического института Императора Александра III за 1907 год // Известия Харьковского технологического института Императора Александра III. — Т. 5 / Под редакцией И. А. Красуского. — X. : Тип. и литография Зильберберга и С-вья, 1910. — С. 1–50.

15. Отчет о состоянии Харьковского технологического института Императора Александра III за 1908 год // Известия Харьковского технологического института Императора Александра III. — Т. 6 / Под редакцией И. А. Красуского. — X. : Тип. и литография Зильберберга и С-вья, 1910. — С. 1–62.

16. Отчет о состоянии Харьковского технологического института Императора Александра III за 1909 год // Известия Харьковского технологического института Императора Александра III. — Т. 7 / Под редакцией И. А. Красуского. — X. : Тип. и литография Зильберберга и С-вья, 1911. — С. 1–66.

17. Отчет о состоянии Харьковского технологического института Императора Александра III за 1910 год // Известия Харьковского технологического института Императора Александра III. — Т. 8 / Под редакцией И. А. Красуского. — X. : Тип. и литография Зильберберга и С-вья, 1912. — С. 1–64.

18. Отчет о состоянии Харьковского технологического института Императора Александра III за 1913 год // Известия Харьковского технологического института Императора Александра III. — Т. 11 / Под редакцией И. А. Красуского. — X. : Тип. и литография Зильберберга и С-вья, 1915. — С. 1–92.

19. Отчет о состоянии Харьковского технологического института Императора Александра III за 1914 год // Известия Харьковского технологического института Императора Александра III. — Т. 11. Под редакцией И. А. Красуского. — X. : Тип. и литография Зильберберга и С-вья, 1915. — С. 1–87.

20. Товажнянский Л. Л. Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт» / Товажнянский Л. Л. — X. : Нац. техн. ун-т «ХПИ», 2010. — 300 с.

21. Фонди музею Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

22. XXX-летие научной, педагогической и общественной деятельности профессора И. П. Осипова. [Краткий биографический очерк и торжественное заседание Общества физико — химических наук 1 декабря 1907 г]. / Общество физико-химических наук при Харьковском университете. — Х. : Печатное дело, 1910. — 39 с.

Л. М. Волкотруб

УДК 007:304:655.58/59(091)(477-25)«19»

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті докладно аналізується діяльність київської «Просвіти» і її вплив на формування національної свідомості українського народу.

Ключові слова: книговидавництво; «Просвіта»; серійні видання; київські друкарні.

В статье детально анализируется деятельность киевской «Просвита»: ее влияние на формирование национального сознания украинского народа от основания издательской комиссии общества в 1906 г. до ликвидации «Просвита» после окончательного прихода к власти большевиков в 1920 г.

Ключевые слова: книгоиздание; «Просвита», серийные издания, киевские типографии.

The aim of this article is to analyze the activity and influence on Ukrainian national consciousness forming of «Prosvita» in Kyiv. In conclusion, on the whole publishing plans of Kyiv «Prosvita» members were very wide. But only small part of these plans was realized successfully. There are few reasons of it: very unstable political and socio-economic situation of those years, permanent power changing in Kyiv; paper deficit; shortage of support from the side of UCS, the government of hetman P. Skoropadsky, Directory. That's why neither the leaders of «Prosvita», in particular P. Stebnytsky and O. Lototsky with their long-term experience of fruitful publishing activity, nor the group of publishing commission members did not succeed to change a situation to the best. And nevertheless Kyiv «Prosvita» members carried out the public duty deservingly.

Keywords: editing of books; «Prosvita»; serial editions; printing-houses in Kyiv.

Серед легальних українських культурно-освітніх товариств «Просвіта», що діяла на початку ХХ ст. на теренах царської Росії, відзначалася найбіль-